

Små ting – store sammenhenger:

Et te- og kaffeservise fra 1759

av Erika Ravne Scott og Kari Telste

Kaffe og te er i dag så selvsagt i norsk dagligliv og kultur at det er lett å glemme at disse to drikkene en gang var nye og fremmede. Det var først fra begynnelsen av 1700-tallet at norske stuer for alvor ble fylt av den eksotiske duften av te og kaffe. De nye drikkene ga nye sanseopplevelser, og førte samtidig med seg et rikholdig utvalg av eksklusive gjenstander i kinesisk porselen. I Norsk Folkemuseums samlinger finnes mange te- og kaffeserviser, og vi har valgt ett av servicene for å belyse hvordan varer fra fjerne verdensdeler inngikk i nye sosiale og globale sammenhenger.

DET STO ET BRYLLUP

Serviset i hvitt porselen med rød blomsterdekor i rokokko, og dobbeltmonogrammet MJ SC i gull er en del av Norsk Folkemuseums Thaulowsamling. Museumskatalogen oppgir at serviset er produsert i Kina omkring 1770, og at eier var fru Sara Juell, født Chrystie, i Arendal. Sannsynligvis er det produsert tidligere. Monogramserviser var vanlige bryllupsgaver, og ny forskning forteller at det er et «stel som Sara Chrystie fik i udstyr». Siden vi vet at bryllupet mellom Sara Chrystie og Morten Juell sto i 1759, må serviset ha gjort den lange reisen fra Kina til Arendal allerede i slutten av 1750-årene.

Sara Chrystie var datter av handelsmannen Andrew Chrystie og Margery Lawrie. Andrew Chrystie innvandret fra Skottland i 1717 og bosatte seg etter hvert i Moss. Han var en velstående kjøpmann, drev et malteri etter engelske forbilder og eide også ett av brennevinsbrenneriene i Moss.

Morten Juell var sønn av Christian Juell og Marthe Leth. Christian Juell var født i København og ble fogd i Østerdal, Solør og Odal. Sammen med broren Nicolai Juell drev Morten en omfattende handelsvirksomhet i Arendal, og brødrene hadde flere skipsparter. Søsteren Jenseanette Cathrine Juell giftet seg inn i den etablerte rederfamilien Herlowsøn i Arendal.

PORSELEN FRA KINA

Sara Chrysties bryllupsservise var spesialbestilt fra Kina. En av hennes yngre brødre var "super-cargo" og seilte på Ostindia. Kanskje var det han som hadde med bestillingen til Kina? Eller kanskje seilte en av hennes skotske slektninger med det engelske East India Company? Sikkert er det at dette er ett av de finest dekorerte porselensserviser fra 1700-tallet som finnes i Norge.

Det var nemlig ikke hvilket som helst porselen kvinner som Sara Chrystie ønsket seg. Nei, danske, svenske, nederlandske og engelske kinafarere seilte over verdenshavene med spesialbestillinger og -spesifikasjoner. I Kina gjorde kinesiske porselensmakere og -malere alt de kunne for å tilfredsstille de merkelige ønskene til europeiske kvinner om spesiell utforming av serviser og moteriktige dekorasjoner i siste europeiske stil.



Selv om Sara Chrysties servise er produsert i Kina, bærer det derfor med seg en bagasje som ikke er kinesisk. Ser vi nærmere på kopper, kanner og dekor er det ikke mye kinesisk ved noen av delene. Dekoren er i rokokko som var høyeste mote i Europa midt på 1700-tallet. Mens kineserne klarte seg med tekanne og en liten bolle for å drikke av, kunne ikke europeerne servere te eller kaffe uten fløte- eller melkemugge og sukkerkopp. Kopper med hank måtte de også ha.

I Kina ble te servert lunken i en hankeløs kopp. Europeeren fortrakk sin te og kaffe servert med sukker, fløte eller melk. Da smakte den bedre. For å få løst opp sukkeret måtte teen eller kaffen serveres kokende varm. Da ble det nødvendig å legge til noe nytt på koppen, nemlig hanken. Servicene måtte altså tilpasses europeisk smak, og til regler og konvensjoner utviklet for å servere de nye drikkene.

SELSKAPELIG ETIKETTE

I Arendal kunne Sara Chrystie dekke bordet med sitt eksklusive bryllupsservise og ta imot damer på visitt, så vel som mannens handelsforbindelser og andre prominente gjester. Selv om kildene mangler, er det ikke utenkelig at Sara på subtile måter viste fram sin skotske bakgrunn, og at hun utmerket seg blant andre fruer i Arendal med sine kunnskaper om britisk etikette. Serviset talte om familiens materielle velstand og dannelses, og var dermed med på å bygge status og sosiale forbindelser. Men serviset inngikk i mye større sammenhenger.

I Arendal, som i Christiania og København, Hamburg og Dresden, Amsterdam og London og andre europeiske store og små byer dekket kvinner te- og kaffebord med statusgjenstander. Utover 1700-tallet økte etterspørselen etter te og kaffe betraktelig, og kvinner ønsket seg i stigende grad eksklusive porselensserviser. Slik satte de verdenshandelen i bevegelse. Handelskompanier ble opprettet, og fra alle verdenshjørner strømmet store mengder te, kaffe, sukker og porselen til europeiske havner. Handelen blomstret, og det er ikke uten grunn at andre halvdel av 1700-tallet i Danmark-Norge ble kalt den florissante periode.



Sara Chrystie (1736-1773), ukjent kunstner, Thaulowsamlingen, Norsk Folkemuseum.

Foto: Haakon Harriss, Norsk Folkemuseum.



Morten Juell (1734-1797), ukjent kunstner, Thaulowsamlingen, Norsk Folkemuseum.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt, Norsk Folkemuseum.

GLOBALE VARER – LOKAL PRODUKSJON

Dansk Asiatisk kompani ble opprettet i 1732 og sikret regelmessig import av kinesisk porselen til Norge. Det dreide seg ikke bare om bestillingsserviser, men også om det billigere kinesiske eksportporselenet, dekorert i blått og hvitt. Utover 1700-tallet ble kassevis og tusenvis av slike serviser importert fra Kanton. Nærmere fire femtedeler av porselenet som kom til København ble solgt på auksjon og reeksportert til andre europeiske land. På 1700-tallet var København det største handels-senteret for kinesiske varer i Nord-Europa.

Den store etterspørselen etter porselen ledet til en "keramisk besettelse" i hele Europa. Det ble drevet intense forsøk for å fremstille porselen og fravriste kineserne deres hemmelighet. Det første europeiske porselenet ble laget i Meissen i 1709. Meissenporselen var dyrt og eksklusivt, og den blå og hvite hollandske fajansen var et populært og billigere alternativ. Populariteten åpnet for hjemlig fajanseproduksjon. I København ble en fajansefabrikk anlagt i 1723, og i Norge i andre halvdel av 1700-tallet.

En av de meste kjente norske fabrikkene er Herrebø, som ble etablert i 1759 ved Fredrikshald (Halden). Det ble et kortvarig eventyr. Selv om produktene viste seg å være svært populære, var ikke foretaket noen økonomisk suksess og allerede i 1770 ble virksomheten lagt ned. Den Danske Porcelainsfabrik (Den Kongelige Porcelainsfabrik) som ble opprettet i 1775 skulle bli et mer varig foretak. Fra starten produserte den store mengder serviser dekorert i blå underglasur. Kobolten til blåfargen kom fra Blaafarveværket på Modum.

Hovedhandelsvaren fra Kina var likevel ikke det ettertraktede kinesiske porselenet, men te. Skipene som lå i Kanton ble lastet med store kvanta te av ulik kvalitet. De to handelsvarene te og porselen utfylte hverandre på en utmerket måte. Te er svært lett, mens porselen er tungt. Porselen ble derfor brukt som ballast. Vel tilbake i Europa kunne kvinner fylle sine tedåser med forskjellige sorter te med eksotiske navn som "The de Bohe", "Ziong Ziong", "Heysan", "Congo", "Songlo", eller rett og slett keiserte og grønn te. Enkelte av tesortene var så dyre at de ble oppbevart i låsbare teskrin.

Økende etterspørsel etter te, kaffe, sukker og porselen fremmet ikke bare handel og hjemlig produksjon, men stimulerte også til kolonier. Danmark-Norge skaffet seg kolonier på de Vestindiske øyer, hvor de anla sukkerplantasjer. Regelmessig kom det skip til norske havner lastet med sukker fra dansk Vestindia: øyene St. Croix, St. Jan and St. Thomas. Kaffeplanter kom bl.a. fra den vestindiske øya St. Martin som var delt mellom Frankrike og Nederland. Utover 1700-tallet var kaffe og te blitt hverdagsdrikker – i alle fall i høyere og midlere sosiale lag og i byene. Høye tollsatser førte likevel til at disse drikkene var utenfor rekkevidde for folk flest.

BITTERSØTT

Sukker var en etterspurt vare og har hatt en enestående økning i den internasjonale handelen gjennom flere århundrer. I Danmark-Norge var handelen med sukker strengt regulert. I utgangspunktet skulle alt råsukker fra koloniene raffineres i Danmark. Det betyr i praksis at sukkeret som kolonistene søtet



sine drikker med, var reeksportert til koloniene fra Danmark. Store formuer ble bygget opp på sukker, og i 1780 utgjorde sukker halvparten av eksporten fra Danmark. I Norge var det misnøye over den varierende tilgangen på sukker fra Danmark som hadde enerett på salg av sukker til Norge. Dette ledet til etablering av tre norske sukkerraffinerier på 1750-tallet i henholdsvis Bergen, Trondheim og Fredrikshald. Raffineriet på Fredrikshald hadde monopol på salg av sukker til blant annet Arendal. Samtidig var det fortsatt import av sukker fra Danmark.

De offisielle tallene for forbruk av sukker i Norge på denne tiden gir et ganske skjevt bilde. Høye priser og mangel på sukker ledet til utstrakt smugling, også i Arendal, hvor Morten og Nicolai Juell utgjorde en gruppe borgere som skulle passe på at fortolling av importerte varer foregikk etter reglene.

Det kan virke uskyldig nok å drikke te og kaffe, men uten slaver intet sukker! På 1700-tallet var disse varene integrert i den globale trekanthandelen, der millioner av slaver ble fraktet over havet fra Afrika til det amerikanske kontinent og de Vestindiske øyer. Plantasjene på de Vestindiske øyer hadde et umettelig behov for arbeidskraft. Blod, svette og tårer fra slaveene ble bokstavelig talt fraktet med råsuikeret til Europa. Sukkeret ble tråkket med bare føtter som ledet til kutt og sår, varmen fikk dem til å svette og utvilsomt ble det felt tårer.

Mange skip fra Arendal seilte til St. Croix med varer til koloniene og returnerte med råsuiker, som regel til København. De var ikke direkte involvert i slavehandelen fra Afrika, men sjøfolk og offiserer tilbrakte lang tid i koloniene før skipene returnerte. Snakket de om opplevelsene over en kopp te eller kaffe hos familien Juell, mens de forsynte seg fra sukkerkoppen? I 1768 inntraff en hendelse som de vil ha snakket om. Slaveskipet Fredensborg gikk på grunn utenfor Arendal. Hele besetningen og to afrikanske slaver ble reddet. Skipet var på sin siste del av trekanthandelen og kom fra St. Croix med sukker, tobakk, kanelbark, bomull og mahogni. Auksjonen etter forliset må ha vært en stor begivenhet i Arendal som på det tidspunktet hadde 1540 innbyggere. Slaveriet og trekanthandelen hadde kommet dem nærmere.

Sara Chrysties kinesiske te- og kaffeservise rommet te fra Kina og kaffe og sukker fra Vestindia, og ikke å forglemme lokal melk og fløte. I hjemmet til Sara og Morten møtes det lokale og det globale og familien Juells horisont strakte seg langt ut over

Arendals grenser. Slik sett kan museenes rikholdige samlinger av te- og kaffeserviser ses som inngang til å belyse hvordan varer fra fjerne verdensdeler inngikk i komplekse sosiale, økonomiske og globale prosesser. Små ting kan bevege verden.

Erika Ravne Scott er førstekonservator i Kulturhistorisk avdeling ved Norsk Folkemuseum.

Kari Telste er førstekonservator i Kulturhistorisk avdeling ved Norsk Folkemuseum.

KILDER OG LITTERATUR

Abbot, Elizabeth 2008. *Sugar. A Bittersweet History*. London: Duckworths Publishers.

Bernstein, William J 2009. *A splendid exchange. How trade shaped the world*. New York: Grove Press.

Diesen, Einar 1973. *Slekten Herlofson gjennom 400 år*. Oslo.

Digitalarkivet.no: Østfold fylke, Moss, Ministerialbok I 2 (1753-1779)

Eilstrup Per og Nils Eric Boesgaard 1974, *Fjernt fra Danmark. Billeder fra vore tropekolonier, slavehandel og kinafart*. København: Lademann.

Grandjean, Bredo L. 1965. *Dansk Ostindisk Porcelæn. Importen fra Kanton ca. 1700-1822*. København: Thaning & Appels forlag.

Huitfeldt, Johanne 1993. *Ostindisk porselen i Norge*. Oslo: C. Huitfeldt Forlag.

Hutchison, Ragnhild 2009. Fra en sjelden kopp til kannevis – noen trekk i spredningen av søt kaffe og te ca 1750-1850. *Heimen. Lokalhistorisk tidsskrift* 4-2009, side 305-316.

Johannessen, Randi M. 1983-84. "Kinesisk porselen og tollregnskaper". *By og bygd: Norsk Folkemuseums årbok*. Oslo, 1983-84, side 129-142.

Johannessen, Randi M. (udatert). Upublisert manuskript.

Johannessen, Randi M. Avskrifter av tollregnskaper fra norske havner på 1700-tallet.

Mintz, Sidney W. 1986. *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History*. USA: Penguin Books.

Opstad, Lauritz 1959. *Herrebø Fajance Fabrique*. Et norsk industrieventyr fra rokokko-tiden. Sarpsborg: Aktieselskapet Borregaard

Svalesen, Leif 1996. *Slaveskipet Fredensborg og den dansk-norske slavehandel på 1700-tallet*. Oslo: Cappelen.

Thaulowarkivet. Norsk Folkemuseum

Tjøtta, Tonje 2012. *Kapteinens storstue*. Masteroppgave i kulturhistorie. Institutt for kulturstudier og orientalske språk, UiO.



GJENSTANDER FRA SERVISET

Sara Chrysties te- og kaffeservise. Bare deler av serviset er bevart: en kaffekanne og en mindre kanne, antakelig til melk, en sukkerkopp, en fløtemugge, to tedåser, en spillkum, flere skåler, asjetter og fat, foruten 15 kopper av ulik størrelse. Et komplett te- og kaffeservise ville vært større. Det er tedåser, men tekannen mangler. Thaulowsamlingen, Norsk Folkemuseum. Foto: Anne-Lise Reinsfelt og Haakon Harriss, Norsk Folkemuseum.



Har du lyst til å bidra til at Sara Chrysties og Morten Juells servise og videre utforskning av denne spennende historien blir del av utstillingen? Da kan du «adoptere» serviset ved å gi en gave til museet.

Ta kontakt med
Erika Ravne Scott, 22 12 37 00
erika.ravne.scott@norskfolkemuseum.no
eller Inger Jensen, 22 12 37 00
inger.jensen@norskfolkemuseum.no

Eller betal inn til konto 1600 42 53837 og merk innbetalingen
305 2249 Kaffeservise.